

Ігор Чорновол

**ФРЕДЕРИК ДЖЕКСОН ТЕРНЕР
І КОНЦЕПЦІЯ ФРОНТИРУ¹**

Коли 12 липня 1893 року на з'їзді Американської історичної асоціації асистент Віконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив із доповіддю «Значення фронтиру в історії США», на неї мало хто звернув увагу. Але вже 1900 року публікація «Значення фронтиру в історії США» стала одним із основних текстів американської історії. 1910 року Ф.Тернер очолив катедру історії США в Гарварді, а водночас — Американську історичну асоціацію. Тож може видатися неймовірним, але невелика за обсягом публікація 1893 року спричинила гостру (що звично для культури академічної суперечки в США) й безпрецедентно тривалу (вона й досі не завершилася) дискусію. Крім істориків, до полеміки долучалися антропологи, археологи, географи, геологи, демографи, екологи, етнографи, етнологи, кліматологи, лінгвісти, психологи, соціологи, філософи. Майже кожний американський коледж або університет пропонував «фронтир-студії» до 1960 року, або, словами Ричарда Гофштадтера, в той час американський історичний цех трансформувався «в одне велике товариство імені Тернера»².

Основна ідея Тернера зводилася до того, що американське суспільство сформували передовсім відкриті простори Дикого Заходу, й саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Завдання цієї статті — аналіз творчої спадщини Ф.Тернера та критики його ідей у історіографії США.

¹ Стаття продовжує серію публікацій про порівняльний підхід до тези Тернера: І.Чорновол, «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна в світлі тези Тернера», *Критика*, no.6 (2006), с. 26–28; його ж, «Середньовічні фронтири та модерні кордони», *Критика*, no.10 (2006), с. 9–12; його ж, «Фронтири Росії», *Критика*, no.6 (2007), с. 17–21; його ж, «Географія фронтиру та її піонери», *Критика*, no.7–8 (2008), с. 27–30; його ж, «З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона», *Історіографічні дослідження в Україні*, no. 19 (2008), с. 132–157; його ж, «Теорія компаративних фронтів», *Регіональна історія України*, 3 (2009), с. 41–66; його ж, «Середні Віки у світлі Тернерової тези про фронтир», *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 13 (2009), с. 203–216; його ж, «Історіографія Австралії у світлі тези Тернера», *Регіональна історія України*, 4 (2010), с. 239–248.

² Richard Hofstadter, *The Progressive Historians. Turner, Beard, Parrington* (New York: Vitgag Books, A Division of Random House, 1970), p. 83.

Історіографія проблеми величезна. Відповідаючи на запит під гаслом «Frederick Jackson Turner», мережева бібліотека «Questia» пропонує переглянути 10020 книг, 791 журнальних статей, 81 газетний текст та 6 енциклопедичних довідок (дані за 12 жовтня 2010 р.). Утім, більшість — це популярні тексти; натомість наукові тексти дублюють один одного, не кажучи вже про далеко не рівнозначну їхню пізнавальну вартість. Біографічні дані Ф.Тернера в основному почерпнуті мною з книги Рея Аллена Біллінгтона «Фредерик Джексон Тернер: історик, учений, учитель» (1973)³. Це найгрунтовніша його біографія. Інші дві біографії — «Стежкою Тернера: 100 років історії Заходу» Вілбера Джекобса (1994)⁴ й Алана Бога «Дивними дорогами Фредерика Джексона Тернера» (1998)⁵ — хоч презентують сучасніший погляд й торкаються окремих нових аспектів спадщини Ф.Тернера, все ж багато в чому повторюють книгу Р.Біллінгтона. Перу Джеральда Неша належить педантичний аналіз критики спадщини Ф.Тернера в історіографії США до 1990 року⁶. Властиво, ці чотири монографії акумулюють в собі найважливішу інформацію про історика й його спадщину та в цілому відповідають вимогам історичної науки сьогодення.

Формування світогляду та ідейна спадщина

Перший американський предок Ф.Тернера прибув до Массачусетса 1634 р. з Англії. Його нащадки засвоювали спосіб життя піонерів, воювали з індіанцями та за незалежність у складі армії Джорджа Вашингтона. Батько, Ендрю Джексон Тернер, був лісорубом. Проте, опанувавши друкарське ремесло, жив з нього, мандруючи по містечках Мічігану й Вісконсину. 1858 р. він осів у вісконсинському містечку Портедж, де розпочав видавати газету. А через два роки А.Тернер посватав місцеву вчительку Марію Олівію Генфорд. Предки його дружини були нащадками пуританського священика, який прибув у Коннектикут 1642 р. Ендрю Джексон Тернер був у Портеджі особою шанованою, про що свідчить неодноразове його обрання депутатом легіслатури штату Вісконсин, Конгресу США та триразове — на посаду мера міста.

³ Ray Allen Billington, *Frederick Jackson Turner: Historian, Scholar, Teacher* (New York: Oxford University Press, 1973).

⁴ Wilbur R. Jacobs, *On Turner's Trail. 100 Years of Writing Western History* (Lawrence: University Press of Kansas, 1994).

⁵ Allan Bogue, *Frederick Jackson Turner: Strange Roads Going Down* (Norman: University of Oklahoma Press, 1998).

⁶ Gerald D. Nash, *Creating the West. Historical Interpretations, 1890-1990* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1991).

Фредерик Джексон Тернер народився 14 листопада 1861 р. В його дитячі роки Портедж все ще не втратив ознак фронтієру. Образи лінчованого місцевими мешканцями ірландця й депортації індіанців до Небраски 1873 р. запам'ятаються йому на все життя. В школі Фредерик Джексон вчився охоче й був зразковим учнем. Захопився історичними романами, а в його п'ятнадцять батько доручив йому вже вести рубрику афоризмів газети «З олівцем та ножицями». 1878 р. вступивши до Вісконсинського університету в Медісоні, Ф.Тернер брав активну участь у студентському громадському житті. Він редагував студентську газету, обирався віце-президентом літературного та атлетичного товариств, а водночас здобув репутацію прекрасного оратора.

З професорів університету найбільший вплив на нього справив Вільям Френсіс Аллен — класичний філолог за освітою й медієвіст з вибору. На противагу більшості своїх сучасників, В.Аллен наголошував на соціально-економічному підґрунті сфери політики та на порівняльній історії соціумів. Під керівництвом В.Аллена Ф.Тернер заходився досліджувати інститут власності на землю піонерів Вісконсину. Ф.Тернер працював з запалом, вперше таким чином застосувавши набуті ним знання з локальної історії своєї малої батьківщини.

1884 р. Ф.Тернер отримав диплом магістра мистецтва Вісконсинського університету з відзнакою другого ступеня (диплом першого ступеня отримало лише двоє його однокурсників), успішно захистивши дипломну роботу на тему «Характер і вплив торгівлі хутром у Вісконсині». Через рік, попрацювавши на посадах кореспондента, ба навіть дрібним урядником сенату штату Вісконсин, Ф.Тернер прийняв пропозицію професора В.Аллена замінити його на період піврічного відрядження до Європи. Так Ф.Тернер став викладати — і робив це з превеликим задоволенням. Після повернення В.Аллен подбав про призначення Ф.Тернера асистентом професора риторики й ораторського мистецтва, а невдовзі домігся поділу історичного курсу на дві частини, передавши історію США своєму учневі.

Невдовзі у друку з'явилися перші праці Ф.Тернера (В.Аллен наполіг, щоб це були рецензії), його запрошували читати відкриті лекції, ним розпочали цікавитися журналісти. Відтак президент Вісконсинського університету висловив побажання, щоб Ф.Тернер поступив до аспірантури університету Джона Гопкінса в Балтиморі, персонал історичного факультету якого вже встиг впровадити в процес навчання семінари (водночас лише з двома іншими університетами США — Гарвардським і Мічиганським). Там Ф.Тернер слухав виклади відомих згодом істориків В.Вільсона (що зміцнив закладені В.Алленом уявлення про еволюцію інституцій як основу історичного процесу; з майбутнім президентом США Ф.Тернер потоваришував, навіть разом винаймав житло), Альбїон Смол (який читав курс

формування американської нації) й економіста Ричарда Ілая (котрий наголошував на перманентній змінності соціального порядку). 1889 р. успішно захистивши дисертацію «Характер і вплив індіанської торгівлі хутром у Вісконсині. Дослідження торгового форпосту як інституції»⁷, Ф.Тернер з тріумфом повернувся додому. З 1891 р. — професор. 1910–1924 рр. — професор Гарвардського університету. Після виходу на пенсію 1924 р. повернувся до Медісона. З 1926 р. — директор Бібліотеки Гантінгтона (Сан-Маріно, Каліфорнія), основного центру дослідження англо-саксонської Америки. Помер 14 березня 1932 р.

Пригадаймо духовність епохи, в контексті якої жив та творив наш герой. Специфіка позитивізму відома кожному, хто знайомився хоча б з науково-фантастичними романами Жюль Верна. Вважалося, що здоровий глузд і науково-технічний прогрес приведе людство до процвітання. Наука відкидала все, що існувало поза емпіричним досвідом соціал-дарвінізму. Водночас це період особливої популярності історичних дисциплін. Історія трактувалася як *magistra vitae*: вважалося, що аналізуючи минуле, можна вирахувати й майбутнє. Мабуть, Р.Біллінгтон не випадково вмістив у текст своєї книги про Ф.Тернера фотографію семінарської аудиторії історичного факультету, декоровану гаслом «Історія — це частина політики, а політика віддзеркалює історію». Бо, як свідчить приклад Т.Рузвельта й В.Вільсона, й у США професори ставали президентами.

Тож як і більшість сучасних йому вчених-джентльменів, Ф.Тернер був палким WASP⁸, прихильником теорій біологічної еволюції Дарвіна та суспільного прогресу Спенсера⁹. Ф.Тернер оцінював суспільство як живий організм, а історію вважав самосвідомістю цього організму. До того ж, як влучно зауважив один з дослідників творчості Ф.Тернера, «основними інтерпретивними концепціями Ф.Тернера були *geo* землі та *anthropo* населення»¹⁰. Втім, тісне пов'язання історії з географічною наукою взагалі притаманне XIX століттю. «Що було першим, географія чи історія? — запитував Іммануїл Кант. І дав

⁷ Turner, F.J., *The Character and Influence of the Indian Trade in Wisconsin. A Study of the Trading Post as an Institution* (John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 9 Series, XI–XII (Baltimore: The John Hopkins Press, 1891).

⁸ WASP — іронічне кліше в американській гуманітаристиці, яким позначають прихильників світової домінації стандартів «White, Anglo-Saxon, Protestant».

⁹ «Чоловіки та жінки покоління Тернера робили акцент на істотному впливі на Дикий Захід географічних факторів, таких як топографія й клімат. Це час великих зрушень у геологічних і географічних дослідженнях у Європі та США, відтак це покоління перебувало під чарами Дарвіна». Gerald D. Nash, *Creating the West. Historical Interpretations, 1890–1990*, p. 266.

¹⁰ Murray Cane, «Some Considerations on the Frontier Concept of Frederick Jackson Turner», *The Mississippi Valley Historical Review*, vol. 27 (1940), p. 379–400.

відповідь: «В основі історії лежить географія». Вони неподільні. Що сьогодні є географічним фактом, зауважувала сучасниця Ф.Тернера, завтра стане історичним фактом. Обидві науки не можуть бути відокремлені без завдання їм шкоди, без розчленування природної життєвої цілісності. Всі історичні проблеми повинні вивчатися географічно й усі географічні проблеми повинні вивчатися історично. Кожна мапа має свою дату»¹¹. Проте Ф.Тернер ішов ще далі. Від професора геології Вісконсинського університету Томаса Чемберлена він запозичив методологію мультидисциплінарного підходу і використовував карти епохи зледеніння для обґрунтування результатів виборів до конгресу США! А дисертація Оріна Ліббі «Географічний розподіл голосування тринадцяти штатів за федеральну конституцію 1787–1788 рр.», захищена під керівництвом Ф.Тернера, стала важливим епізодом в процесі розвитку геологічно-географічного підходу в історичних дослідженнях. Натомість книгу Волтера Бейджгота «Фізика й політика» про визначальний вплив природного середовища на розвиток цивілізації Ф.Тернер зачитав до дір, поробивши численні нотатки на маргінесах сторінок.

У 1890-х роках рівень доти постколоніальної американської історичної науки почав наближатися до європейських стандартів¹². Як зауважив Р.Біллінгтон, ще 1881 р. не існувало жодної кафедри історії США, а 1884 р. в усіх університетах країни викладало аж 15 професорів історії. Відтак у США до Тернера історія мала фактично статус допоміжної дисципліни до античної літератури, грецької мови й латини. Властиво, концепція фронтієру Ф.Тернера була першим ідейним винаходом американської історичної науки, імпортованим і засвоєним у багатьох інших країнах.

До першої світової війни Меккою американських істориків були університети Німеччини. Ті нечисленні американські професори, які склали там докторати, привезли з собою додому також романтичну німецьку візію світової історії. Тож прихильники «тевтонської школи» (інша назва — «школа гермів») історіографії США вважали, що арійсько-тевтонські племена часів Тацита сформували демократичні інституції, поширені ними на територію всієї Німеччини й Великобританії. Тому завдання історика — порівняти ці інституції й виявити сліди «гермів» у США. Цитаделлю тевтоністів вважався Університет Джона Гопкінса, а їхнім рупором — професор цього ж університету Герберт Бакстер Адамс, який був ментором Ф.Тернера в період його аспірантури. Особистий вклад Г.Адамса в концепцію «гермів» полягав в ідеї тевтонського походження міського самоврядування Нової

¹¹ Ellen Churchill Semple, *Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Antropo-Geography* (New York: Russel & Russel, 1911), p. 11.

¹² Peter Novick, *That Noble Dream. The «Objectivity Question» and the American Historical Profession* (Cambridge University Press, 1988), p. 47–60.

Англії. Притому професор зайшов настільки далеко, що прагнув вбачати в тевтонських лісах коріння інституту президентства! За іронією долі, саме Г.Адамс рекомендував включити доповідь Ф.Тернера в програму з'їзду Американської історичної асоціації в Чикаго, яка поховала «теорію гермів» назавжди. Ф.Тернер, однак, не уникнув впливу Ф.Адамса (хоч згодом це заперечував; насправді стосунки професора й аспіранта були ідеальними) і формував свою тезу за зразком німецької «марки» (*Mark, Grenzland, Gau, Gebiet an den Grenzen des Reiches*). Словами Джері Шухалтера, «Тернер узяв концепцію німецької марки зі всім її контекстом і пересадив в американський ліс. Потім він узяв німецькі племена як реґенераторів цивілізації та замінив їх категоріями «американської марки», натякаючи, що тевтонські герми згодом можна віднайти не в Європі у часі, а в просторі в Америці»¹³.

Розглянемо докладніше основні ідеї епохальної доповіді Ф.Тернера. Історик розпочав із цитування звіту суперінтенданта перепису населення США 1890 р. про закриття фронтиру поселень, зазначивши, що це подія історичної ваги. «В дійсності, — переконував Ф.Тернер, — центром нашої історії є не Атлантичне узбережжя, а Великий Захід». «Досі американська історія була передовсім історією колонізації Дикого Заходу. Існування просторів вільних земель, їх поступове зменшення й просування американських поселень на Захід пояснюють розвиток США». «Наша рання історія — це дослідження європейських гермів, що розвинулися в американському природному середовищі. Досі вчені приділяли надто багато уваги їх германському походженню, надто мало — американським факторам. Фронтир — це лінія найінтенсивнішої й найефективнішої американізації. Колоніста сформуvalo дикунство»¹⁴. Історичний розвиток Америки визначений її природнім середовищем. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг до свободи просував фронтир поселень все далі в глибину континенту. Ф.Тернер розглядав цей процес у контексті «зіткнення варварства з цивілізацією». Маючи на увазі екстремальні умови проживання на фронтах, історик впровадив поняття «стрибка в варварство» (*a leap into barbarism*). Проте саме зіткнення з «варварством» сформуvalo суспільство Сполучених Штатів Америки. Бо його наслідком був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації як

¹³ Jerry Schuchalter, «Some Kindly Comet». Frederick Jackson Turner's Frontier Thesis and the Politics of Despair», Michael Berry, Georg Mand, Jerry Schuchalter, *Frontiers of American Political Experience* (Turku, 1990), с. 6.

¹⁴ Turner, F.J., «The Significance of the Frontier in American History», *Rereading Frederick Jackson Turner. «The Significance of the Frontier in American History» and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher* (New York: Henry Holt & Company, 1994), p. 31–33.

«*a composite nationality*» (себто незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише в США, а й у Європі. Ще одна важлива субтеза Ф. Тернера (щоправда, здебільшого розвинута його послідовниками) — доктрина «випускного клапану» (*safety-valve doctrine*). Вчений спостеріг, що наявність вільних земель водночас сприяла вирішенню соціальних проблем, відтак на противагу Європі США вдалося уникнути гострих форм класової боротьби.

Інша важлива стаття Ф. Тернера, що вважається класичною, — «Секції та нація» (1922). У ній вчений звернув увагу на розбіжності розвитку й суперечності між регіонами (секціями США, між Новою Англією, Заходом та Півднем) в порівняльному контексті європейського театру подій першої світової війни. Водночас ця стаття передає його сумніви на предмет подальшого розвитку Європи, віддавна позбавленої фронтирів¹⁵. Розвинувши свої погляди в статті «Значення секції в американській історії» (1925) вчений писав: «За площею ми стали нацією, порівняльною з Європою, з заселеними географічними провінціями, рівними великим європейським націям. В цьому сенсі ми є імперією, федерацією секцій, союзом потенційних націй»¹⁶. Американські регіони нагадують європейські держави з тою різницею, що суперечності між ними все ж не зайшли так далеко (за винятком періоду громадянської війни між Північчю та Півднем 1861–1865 рр.). Відтак єдине реальне розв'язання гострих суперечностей між державами Європи — посилення контролю Ліги Націй й федералізація Європи за американським зразком. Стаття «Секції та нація» започаткувала регіональний підхід до історії США.

Варто зауважити, що міф Дикого Заходу існував задовго до народження Ф. Тернера. «Образ неосяжного й постійно зростаючого сільськогосподарського соціуму середини континенту став одним з домінантних символів американського суспільства XIX ст. — колективною репрезентацією, поетичною ідеєю (як зауважив Токвіль на початку 1830-х), що визначала перспективу американського життя. Шаблонний символ саду охоплював жменю метафор, які виражали плодючість, ріст, збільшення, благословенну працю на землі та оберталися навколо героїчної постаті ідеалізованого фронтірного селянина, озброєного священним плугом — верховним аграрним знаряддям»¹⁷. Тож від часів Томаса Джефферсона й

¹⁵ Turner, F.J., «Sections and Nation», *ibidem*, p. 181–199.

¹⁶ Turner, F.J., «The Significance of the Section in American History», *ibidem*, p. 213.

¹⁷ Henry Nash Smith, *Virgin Land. The American West as Symbol and the Myth* (New York: Vintage Books, A Division of Random House, 1950), p. 138. Див. також: Richard Slotkin, *Gunfighter Nation. The Myth of the Frontier in Twentieth-Century America* (Toronto — New York — Oxford — Singapore — Sydney: Atheneum, 1992).

Бенджаміна Франкліна як американська інтелектуальна меншина, так і носії побутової свідомості уявляли його як неосвоєний резервуар багатства («Земля Обітована», «Маніфест Доли», «Сад Світу» тощо) й «випускний клапан», яким приростатиме американське суспільство й який забезпечить йому процвітання. 1865 р. Горацій Ґрілі, знаменитий журналіст з Нью-Йорка, радив читачам своєї газети: «На Захід, молодий чоловіче, і дорослішай разом із своєю країною. Якщо ти не маєш сім'ї або товаришів, що можуть тобі допомогти, ані перспективи, повернися обличчям до Великого Заходу й там збудуй свій дім і форту!»¹⁸

На інші країни американці теж звикли споглядати крізь окуляри фронтиру, симпатизуючи насамперед суспільствам піонерів — африканським бурам, австралійцям, канадійцям, країнам Латинської Америки («Америка для американців!»), новозеландцям і росіянам. Прикметно, що Буффало Білл (фундатор американського театру фронтиру) розважав публіку не лише інсценізацією сутичок піонерів з індіанцями, а й джигітовкою російських козаків¹⁹. Крім дванадцятьох російських козаків і кількох солдатів, у виставах його театру брали участь шестеро аргентинських гаучо, арабські наїзники, вояки американської, британської, німецької та французької армій. Протягом XIX століття літератори, розпочинаючи від романів Джеймса Фенімора Купера (які перекладені всіма основними мовами світу), сформували жанр вестерну. Його успіх, спонуканий в другій половині століття масовими тиражами дешевих книжечок (*dime novels*), сягнув свого апогею в середині XX століття завдяки екранізації вестернів кінорежисерами Голівуду й популярності джінсів (початково — роба ковбоїв США).

Але, як уже згадувалося, не лише американська популярна література живила уяву Ф.Тернера. В другій половині XIX ст. на популярний образ Дикого Заходу почали звертати увагу й історики. Навіть у Галичині у 1860-х роках американська тематика була актуальною. Опублікована в грудні 1864 р. водночас «Dziennik-ом Literack-им» і «Gazet-ою Narodow-ою» стаття Людвіка Повідая «Поляки та індіанці» спричинила настільки гостру дискусію, що вона не вщухала протягом двох років²⁰. А перший календар товариства «Просвіта»

¹⁸ Цит. за: Michael Collis, «Theodore Roosevelt», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder (New York — Westport, Con., London, 1988), p. 547–557.

¹⁹ Thomas Barrett, «All the World's a Frontier: How Cossacks Became Cowboys», *Humanities*, vol.22/3 (2000), <http://neh.gov.news>.

²⁰ L.P. «Polacy i Indianie», *Gazeta Narodowa*, no.285, 293 (1864); Samuel Sandler, *Indiańska przygoda Henryka Senkiewicza* (Warszawa: PIW, 1969); Billington, R., *Land of Savagery, Land of Promise. The European Image of the American Frontier in the Nineteenth Century* (New York & London: W.W.Norton & Company, 1981), p. 146.

розпочинається з тексту професора австрійської історії Львівського університету Ісидора Шараневича «Значення Америки для світової культури», яка закінчується такими словами: «Если то ест воля Провидіння, то Америка покликана статися в будучности в світі торгівельнім і культурно-історичнім тим, чим є серце в чоловічій організмі, відки животна кров виходить і куди вона, окруживши всі состави тіла, назад вертає»²¹. «Наявність вільних земель регулює тиранію автоматично, що, за умови відсутності рабства, само по собі робить існування деспотичного режиму неможливим, тому що піддані завжди мають можливість уникнути репресій з боку суверена, покинувши його та заснувавши поселення на незайнятій території», — писав італійський учений Аполлон Лорія у книзі «Економічні основи суспільства» (1885), водночас наголосивши на прикладі США²². Ф.Тернер добре знав книгу А.Лорії й навіть зацітував його в тексті своєї доповіді під час Світової Колумбової вистави в Чикаго²³. Ідеї, подібні до Тернерових, можна відшукати в виданій 1865 р. книзі американського публіциста Едвіна Ловренса Годкіна «Аристократичні думки про демократію», зрештою, в публікаціях десятків інших мислителів²⁴. Про істотний вплив Дикого Заходу на формування американської нації говорив йому також його вчитель А.Смол, а економіст Р.Глай наголошував на ролі міграції в історії цивілізації.

Отже, фронтір не був повністю оригінальною ідеєю Ф.Тернера. Заслуга історика полягає в тому, що він трансформував знання й уявлення попередніх поколінь мислителів в готову історичну концепцію, створивши в такий спосіб основний наратив історії США.

Критика тези Тернера

Хто прочитає знамениту Тернерову статтю, буде розчарований. Річ у тому, що цей класик історіографії США не дотягував до інтелектуального рівня творців європейських національно-історичних наративів. До того ж Тернер представляв тип перфекціоніста

²¹ Шараневич І., «Значення Америки для всемирной культури», *Народний календар на рік звичайний 1870* (Львів: коштом і заходом товариства «Просвіта»), с. 1–6. Варто зауважити, що це єдина стаття І.Шараневича, яка стосувалася світової історії; предметом інших його 124 опублікованих праць є історія України. Степан Гелей, «Наукова та громадська діяльність Ісидора Шараневича», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 9 (Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001), с. 320–321.

²² Walter Prescott Webb, «History as High Adventure», *The American Historical Review*, v.64, no.2 (January, 1959), p. 279–281.

²³ Turner, F.J., «The Significance of the Frontier in American History», p. 38.

²⁴ Herman Clarence Nixon, «Precursors of Turner in the Interpretation of the American Frontier», *South Atlantic Quarterly* (January, 1929), p. 83–89.

(нагадаю, що перфекціоніст малопродуктивний не тому, що не знає, а тому, що знає забагато)²⁵. Вся його спадщина складається з тексту докторату, двох книг, близько ста статей і рецензій і двох збірників статей²⁶. Узагалі Ф.Тернер був людиною кришталево чистої біографії, а його ахіллесовою п'ятою, хоч як це парадоксально, є історичні праці. Р.Біллінгтон розповів епізод, коли йому замовили книжечку для дітей про Дикий Захід. Узявши аванс, Ф.Тернер близько двох років виправдовувався перед видавцями, що не написав тексту, бо не встиг переглянути ще отаких і отаких джерел. Ф.Тернер так і не виконав цього замовлення, зрештою, як і інших замовлених і оплачених наперед праць.

За освітою Ф.Тернер був стовідсотковим позитивістом-архівістом, а за світоглядом — неоромантиком епохи *fin-de-siecle*, який уважав історію водночас мистецтвом і наукою («Я завжди хотів бути митцем, але правдивим митцем», — стверджував він²⁷), тож у творчому процесі ці дві засадничі риси його світогляду ставали дибки. Як кожен історик з амбіціями пророка, що й сам прагне збагнути «правду», він був схильний до узагальнень, але водночас порядність джерелознавця не дозволяла поспіху у висновках. Після сорока йому працювалося надто важко. На вакації він їхав десь у сільську місцевість (що нагадувала йому Дикий Захід) і диктував тексти найнятому для цього студентіві-стенографістові, що друкував їх на машинці. Озвучуючи свої думки, Ф.Тернер здебільшого був невдо-

²⁵ Billington, R., «Why Some Historians Rarely Write History: A Case Study of Frederick Jackson Turner», *Mississippi Valley Historical Review* 50 (June, 1963), p. 3–27. Сам Ф.Тернер не вважав себе перфекціоністом. Діагноз перфекціонізму встановив Р.Біллінгтон. Пов'язані з перфекціонізмом власні психічні розлади детально описав львівський сучасник Ф.Тернера Омелян Калитовський. Чорновол І., «Робітня Францішка Ксаверія Ліске у спогадах Омеляна Калитовського (матеріали із «Словника Івана Левицького)», *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t.V, pod red. Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkiłniaka (Львів — Ряшів, 2007), с. 199–210. Втім, А.Бог схиляється до простішого пояснення: на його думку, Ф.Тернер був лінивий («*he could not buckle down*»). Vague, A., *Frederick Jackson Turner. Strange Roads Going Down*, p. 448–451. В.Джекобс, однак, акцентував на методах психоаналізу й схильний до пояснень непродуктивності Ф.Тернером цілим комплексом притаманних письменникам переживань. Jacobs, W., *On Turner's Trail*, p. 72–74.

²⁶ Richard White, «Frederick Jackson Turner», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder (New York — Westport, Con. — London, 1988), p. 660–681. *the Nineteenth Century* (New York & London: W.W.Norton & Company, 1981), p. 146.

²⁷ Billington, R., *Fredrick Jackson Turner*, p. 426. «Як усі схильні до емоцій люди фронтиру, Тернер бачив речі не такими, які вони були насправді, а якими вони могли б бути. Його розум підказував йому, що це ілюзії, проте розум відкидався як надто неприємний компаньйон. Тернер дивився на світ крізь рожеві окуляри, і то був веселий світ!» *Ibidem*, p. 424.

волений (попри те, що про нього згадували як про чудового оратора²⁸), драгувався, багато кури́в, заспокоювався під час риболовлі (був завзятий рибалка) і за місяць повертався додому виснажений фізично та нерво́во.

Ф. Тернер розумів сумнівність власного твердження, що відкритий простір Дикого Заходу нібито автоматично генерував самоврядування. До того ж приклади сусідніх Канади та Мексики доводили протилежне. Як відомо, демократію в Канаді «насадив» британський колоніальний уряд, а в Мексиці наслідком слабкості, а згодом і краху іспанського централізму була перманентна патримоніальна анархія. Через власний перфекціонізм Ф. Тернер так і не насмілювався відреагувати на ці виклики, як і не зумів відповісти на запитання про майбутнє безфронтирної Америки. Ба більше, він вживав поняття фронтиру доволіно, маючи на увазі чи процес, чи регіон («Термін настільки еластичний, що тут він не потребує точної дефініції»²⁹) й не розрізняючи понять «самоврядування» та «демократія». Поза всякими сумнівами, описані ним явища стосуються не всього Заходу, а передовсім його рідного Вісконсину, і, можливо, інших штатів Середнього Заходу — Іллінойсу, Індіани, Міннесоти, Мічігану та Огайо.

1894 р. Ф. Тернер таки дефініював поняття фронтиру, але зробив це в публікації для маловідомої енциклопедії, відтак це визначення було знане замало. Фронтири, писав він, це «ті віддалені регіони, які на різних стадіях розвитку країни були заселені слабо й становили плавильний ґрунт між дикунством і цивілізацією». 1924 р. вчений уточнив цю дефініцію: «по суті тимчасовий кордон експансивного суспільства на краю вільних земель, ... найближча до диких земель зона поселень, де суспільство та уряд невизначені або організовані не повністю»³⁰.

А взагалі Ф. Тернер і чимало його критиків представляли літературу «для домашнього вжитку», сказав би М. Костомаров. До честі Ф. Тернера, він усе ж таки спонукав своїх студентів до порівнянь, і один із них, Герберт Болтон, що спеціалізувався на історії Латинської Америки, заснував «Каліфорнійську школу кордону»³¹.

²⁸ Ronald Carpenter, *The Eloquence of Frederick Jackson Turner* (San Marino, California: The Huntington Library, 1983).

²⁹ Turner, F.J., «The Significance of the Frontier in American History», p. 33.

³⁰ Цит. за Billington, R., *Frederick Jackson Turner: Historian, Scholar, Teacher*, p. 452.

³¹ David Weber, «Turner, the Boltonians and Borderlands», *AHR*, v.91, 1 (February, 1986), p.66-81; David J.Langum, «Herbert Eugen Bolton», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder (New York — Westport, Conn., London, 1988), p. 130–146; Чорновол І., «З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона», *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 19 (Київ, 2008), с. 132–157.

Джеральд Неш у згаданій вище монографії кваліфікував прихильників тези Тернера як прибічників домінанти довкілля (*environmentalists*), а його критиків — як прихильників здебільшого домінанти культурного фактора. Свою періодизацію критичного підходу до ідейної спадщини історика він прив'язав передовсім до зміни поколінь, встановивши такі хронологічні рамки: 1921–1932; 1932–1945; 1946–1960; 1961 — перша половина 1980-х років; останній період — від другої половини 1980-х років³².

1921–1932. Для цього періоду, що співпав з останнім десятиліттям життя історика, критичні відгуки притаманні мало. До того ж частина з них була пов'язана або з неправильним прочитанням (чи недочитанням) його праць, або з неадекватною реакцією на них. На закид схильного до економічного детермінізму класика історіографії США Чарльза Бірда 1922 р. про те, що фронтір — далеко не єдиний фактор розвитку, Ф.Тернер відповів, що акцент на фронтірі може видатися надмірним; однак його завданням було наголосити на факторі, який раніше не враховували. Лунали й протилежні звинувачення в надмірній схильності Ф.Тернера до економічного детермінізму, які дехто дефініював як «розбавлений марксизм»³³.

Сам Тернер визнав переконливими аргументи респектабельного менеджера географічних досліджень Ісайї Бовмена на користь існування фронтірних кондицій у південних та крайніх північно-західних штатах країни. Все ж, стверджував він, ці останні фронтіри мають локальне значення, а в США феномен фронтіру перестав відігравати фундаментальну роль приблизно 1890 р.³⁴ Зауважимо також, що американські географи першими адаптували тезу Тернера до досліджень компаративних фронтірів, а І.Бовмен підняв її до рівня спеціальної теорії міграції³⁵. Вперше ж на потребі таких студій, згідно даних Дж. Неша, наголосив 1917 р. Карл Рассел Фіш з Вісконсинського університету³⁶.

³²Першим спробу дефініювати періоди критичного підходу до спадщини Тернера здійснив Р.Біллінгтон: Billington, R., «Introduction», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?* ed. by R.A.Billington (New York — San Francisco — Toronto — London, 1966), p. 1–8.

³³John C. Almark, «The Shibboleth of the Frontier», *The Historical Outlook. Continuing History Teacher's Magazine* (Philadelphia, May, 1925), p. 197–202.

³⁴Neil Smith, *American Empire. Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization* (Berkeley — Los Angeles — London, 2003), p. 229–231.

³⁵Детальніше про підхід І.Бовмена до теорії фронтіру див.: Чорновол І., «ЗУНР, Ісайя Бовмен та теорія фронтіру», *Україна*, вип.18: *Західно-Українська народна республіка: до 90-річчя утворення* (Львів, 2009), С. 614–621.

³⁶Carl Russel Fish, «The Frontier A World Problem», *Wisconsin Witness to Frederick Jackson Turner. A Collection of Essays on the Historian and the Thesis* (Madison: The State Historical Society of Wisconsin, 1961), p. 3–23.

Найґрунтовнішими, однак, були зауваження Бенджаміна Райта, які озвучив «Yale Review» 1930 р. «Точніше було б сказати, — писав цей учений, — що демократія вийшла зі Сходу та знайшла сприятливе середовище на нових землях. Її головні принципи принесли «Susan Constant» до Вірджинії, «Mayflower» до Плімута та тисячі інших кораблів, які прийшли слідом. Якби вони принесли різні принципи, розвинулися б різні інституції. Що більше, з числа ультра-демократичних експериментів у глухих лісах виправдали себе й спричинили вплив на розвиток американської цивілізації ті, які йшли крок у крок з курсом розвитку західного світу в цілому. Безумовно, фронтір ніколи не був єдиним елементом у цьому процесі, він рідко бував чимось більшим, ніж маленькою частинкою тотальної сили, яка сформувала досягнутий у цій країні рівень демократії»³⁷.

1932–1945. 1931 р. з друку вийшла книга Волтера Прескота Вебба (1888–1963) «Великі рівнини» («The Great Plains»). Вчений повторив думку попередніх критиків, що, оголосивши 1893 р. про кінець фронтиру, Ф.Тернер помилився; насправді фронтирні умови реально існували на Великих Рівнинах ще близько 1910 р. Через рік за цю книгу В.Вебб отримав докторат Техаського університету. 1939 р. Дослідницька рада суспільних наук (Social Science Research Council) визнала її за найістотніший внесок в історіографію США періоду після Першої світової війни, а Колумбійський університет преміював автора. Водночас Дослідницька рада соціальних наук скликала конференцію для відзначення Веббової книги. Несподівано для всіх рецензент професор Університету штату Іллінойс Фред Шеннон (1893–1963) виступив з її нищівною критикою, вказавши на численні фактичні неточності книги й слабкість методологічної підготовки автора³⁸. Ф.Шеннон на цьому не зупинився й започаткував демонтаж доктрини про «випускний клапан» (safety-valve doctrine)³⁹. Відтак протягом 1940-х років американська історична наука пережила першу гостру дискусію на предмет тези Тернера.

Отже, якщо адміністрація президента Франкліна Делано Рузвельта пов'язувала з відсутністю фронтирів одну з основних причин «великої депресії» 1929–1933 р.⁴⁰, то тепер реноме історика

³⁷ Benjamin F. Wright, «Democratic Practices of English Origin», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?*, ed. by R.A. Billington (New York — San Francisco — Toronto — London, 1966), p. 349–365.

³⁸ Gregory Tobin, «Walter Prescott Webb», *Historians of the American Frontier*, p. 713–728.

³⁹ Peter A. Argersinger, «Fred Albert Shannon», *ibidem*, p. 624–635.

⁴⁰ Curtis Nettels, «Frederick Jackson Turner and the New Deal», *Wisconsin Witness to Frederick Jackson Turner* (Madison, 1961), p. 45–53.

похитнулося. Зрештою, непрямо до дискусії залучилися й інші історики, серед яких був і гарвардський студент Ф.Тернера Томас Абернеті (1890–1975). У виданих протягом 1930-х років працях Т.Абернеті доводив, що розвиток досліджуваних ним фермерських соціумів Алабами й Теннессі позначений домінацією не дрібного фермерського господарства, а засиллям спекулянтів землею й багатих землевласників. Демократичний характер США визначила сформована протягом XVII–XVIII в Європі й засвоєна в Америці ідеологія лібералізму; фронтір істотно сприяв розвитку демократії в США лише в період президентства Ендрю Джексона (1829–1837)⁴¹. До того ж, починаючи з 1932 р., все впевненіше пробивалася думка, що міграція сільського пролетаріату в міста завжди переважала міграцію міського пролетаріату в сільську місцевість. Вперше озвучивши таку думку 1935 р., через десять років Ф.Шеннон навіть оголосив «панахиду» по доктрині «випускного клапану»⁴². Утім, Ф.Шеннонові й його однодумцям суперечила інша частина історичного цеху США, відтак «панахида» виявилася передчасною⁴³.

Водночас зародилося інше, альтернативне тернеровому, розуміння феномена фронтиру. Якщо фронтір Тернера — це поселення колоністів, марш англо-саксонських протестантів на «пусті землі», тріумф цивілізації над варварством, фронтір Овена Латтімора (1900–1989) — зона інтенсивної взаємодії різних культур. О.Латтімор, самоук і «напівкитаець» за вихованням, наголошував на соціальній продуктивності мультикультурної взаємодії. Тому, на відміну від Ф.Тернера й усіх інших, які вважали ідеальним фронтіром американський «Дикий Захід», О.Латтімор, спеціалізуючись в галузі географії й історії Китаю, вважав ідеальним фронтіром Монголію й Манчжурію, й згодом провів вдалі паралелі китайських фронтірів з стародавніми цивілізаціями, середньовічними суспільствами Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України. На прикладах Монголії й Манчжурії О.Латтімор одним з перших

⁴¹ William H. Graves, «Thomas Perkins Abernethy», *Historians of the American Frontier*, p. 1–13.

⁴² Fred A. Shannon, «A Post-Mortem on the Labor-Safety-Valve Theory», *Turner and the Sociology of Frontier*, ed. by Richard Hofstadter and Seymour Martin Lipset (New York and London: Basic Books, Inc., 1968), p. 172–186. Ця стаття неодноразово передруковувалася.

⁴³ Norman Simler, «The Safety-Valve Doctrine Re-evaluated», *ibidem*, p. 187–200; George G.S.Murphy and Arnold Zellner, «Sequential Growth, the Labor-Safety-Valve Doctrine, and the Development of American Unionism», *ibidem*, p. 201–224; Ellen von Nardroff, «The American Frontier as a Safety Valve: The Life, Death, and Reincarnation, and Justification of a Theory», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?*, p. 123–142.

опрацював також методологію дослідження трансформації фронтирів ХХ ст. та, вичленивши фронтери «включення» й «виключення», зробив перші кроки в напрямку типології світових фронтирів⁴⁴.

Ще за життя Ф.Тернера прозвучали перші зауваження на предмет розмитості дефініцій фронтиру й плутанини понять «демократія» і «самоврядування», надмірної метафоричності його праць, недостатнього врахування джерел та методів соціологічної науки. Тепер ця тенденція посилилася⁴⁵. Відтак 1943 р. Артур Шлезінгер, колишній студент Ф.Тернера, у своїй інавгураційній доповіді президента Американської історичної асоціації оголосив тезу Тернера завузькою й надмірно націоналістичною та закликав до її модифікації. «Американець, — заявив А. Шлезінгер, — продукт переплетіння спадщини Старого й умов Нового світів». Утім, в Європі у розпалі була Друга світова війна, і в таких умовах тернерова теза не одному йому видавалася інтелектуальним обґрунтуванням політики ізоляціонізму США — в той момент небажаної.

1945–1960. У контексті інтенсивної фрагментації історичних знань в післявоєнний період, а водночас глобалізації історичної науки (свідченням чого був резонанс «Досліджень історії» А.Тойнбі) тенденція до компаративних студій світових фронтирів зміцніла⁴⁶. Потрібно також зауважити, що ідеї О.Латтімора й Ф.Тернера врахував А.Тойнбі, праці якого в США стали популярними саме після війни, і це також сприяло збереженню реноме Ф.Тернера. Проте тернерову домінанту природного середовища в той час замінив культурний детермінізм. Історики все впевненіше стверджували, що фронтір США — явище не унікальне, а лише епізод глобального процесу «експансії Європи».

У цьому руслі найістотнішим явищем післявоєнного періоду була теза «Великого Фронтиру» вже згаданого В.Вебба. Тож 1952 р. В.Вебб поширив тернерову тезу на Західну Європу, всю Америку, Південну Африку, Австралію, Нову Зеландію, запропонував ідею «Метрополії», «Великого Фронтиру» й буму, наголосивши водночас на визначальному впливі народів зони Великого Фронтиру на світову економіку, літературу, науку та мистецтво⁴⁷. Як і його монографія «Великі

⁴⁴ O.Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China* (Boston: Beacon Press, 1962, 3-rd edition). Перше видання — 1940 року.

⁴⁵ George W. Pierson, «The Frontier and Frontiersmen of Turner's Essays», *The Frontier Thesis. Valid Interpretation of American History?*, p. 31–40.

⁴⁶ Carlton J. H. Hayes, «The American Frontier: Frontier or What?», *The American Historical Review*, vol. 51, no.2 (1946), p. 199–216.

⁴⁷ W. Webb, *The Great Frontier; Introduction of Arnold J. Toynbee* (2-nd Edition, Austin, 1964); Сергій Леп'яко, «Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба», *Український гуманітарний огляд*, no.11 (2005), с. 46–65.

рівнини», нова книга В.Вебба теж мала резонанс й спонукала великі дискусії⁴⁸.

Реноме Ф.Тернера покращилося завдяки Мерлові Курті, що успадкував кафедру Тернера у Вісконсинському університеті. У 1950-і роки М.Курті разом із асистентами скрупульозно проаналізував мікроісторію одного з повітів штату Вісконсин і підтвердив тернерову тезу про сприяння фронтиру розвитку демократії⁴⁹. Разом з тим 1949 р. з'явилася перша збірка полемічних текстів про тезу Тернера⁵⁰.

Водночас фахові історики розпочали розглядати вестерни як історичні джерела. Відтак із студій американського фронтиру вицлилася нова спеціалізація, а саме історія західного фронтиру як одного з основних історичних міфів США⁵¹.

Натомість латтіморовій тезі не пощастило. Завдяки звинуваченням Й.Маккарті та спільників в шпіонажі на користь СРСР й судовому процесу над вченим 1950–1955 рр. його репутація в США була зруйнована. Щоправда, 1955 р. О.Латтімор представляв делегацію США на Міжнародному історичному конгресі в Римі, де виклав увесь комплекс своїх поглядів у рамках доповіді⁵². Зауважимо, що найбільше його поважали в Західній Європі, в Великобританії й Франції передовсім, а також у Монголії, де його носили мало не на руках. А от удома О.Латтімора ігнорували. Прикметно, що його ім'я відсутнє навіть у згаданій монографії Дж. Неша. 1963 р. О.Латтімор перебрався до Великобританії, де на запрошення університету в Лідсі створив факультет історії Далекого Сходу. Після виходу на пенсію 1970 р. вчений переїхав до Парижа, де співпрацював з низкою французьких наукових установ, а згодом —

⁴⁸ Necah Stewart Furman, *Walter Prescott Webb. His Life and Impact* (Albuquerque: The University of New Mexico Press, 1976).

⁴⁹ Merle Kurti et al., *The Making of an American Frontier Community* (Stanford, 1959).

⁵⁰ *The Turner Thesis Concerning the Role of the Frontier in American History*, ed. with the introduction by George Roger Taylor (Problems in American Civilization. Readings Selected by the Department of American Studies, Boston: D.C.Heath and Company, 1949).

⁵¹ Henry Nash Smith, *Virgin Land. The American West as Symbol and the Myth* (New York: Vintage Books, A Division of Random House, 1950); Lee Clark Mitchell, «Henry Nash Smith's Myth of the West», *Writing Western History. Essays on Major Western Historians*, ed. by Richard Etulain (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1991), p. 247–275.

⁵² Lattimore, O., «The Frontier in History», O.Lattimore, *Studies in Frontier History. Collected Papers. 1928-1958*, Paris: Mouton and Co La Haye, 1962 (Ecole Pratique des hautes Etudes — Sorbonne, Sixiem Section: Sciences Economiques et Sociales, vol. 6), p. 469–491.

з Кембриджським університетом⁵³. Тож вплив О.Латтімора на розвиток історіографії світових фронтирів далеко не співмірний з впливами Ф.Тернера; попри те, що Ф.Тернер так і не опублікував жодного тексту в цій галузі.

1960-1984. 1970 р. під час Міжнародного конгресу історичних наук у Москві його радянські організатори допустили на пленарне засідання лише одну тему — «Ленін і історія»⁵⁴. У відповідь Американська історична асоціація обмежила пленарне засідання наступного конгресу істориків у Сан-Франциско 1975 р. до заслухання доповіді Рея Біллінгтона про вплив культури американського фронтиру на Старий Світ, Радянський Союз зокрема⁵⁵.

Найвидатніший пропагандист тернерової спадщини Рей Аллен Біллінгтон (1903–1981) спочатку навчався на журналіста, але був виключений з Мічиганського університету за публікацію контроверсійної статті в «Michigan Daily». Продовжив навчання в тернеровій alma mater у Медісоні (де Фредерик Логан Пакстон зацікавив його проблемою фронтиру), Ан-Арборі та Гарварді (де відвідував семінар наступника Ф.Тернера Ф.Мерка й А.Шлезінгера про роль міст в освоєнні Дикого Заходу); докторат склав 1937 р. у Гарварді. Згодом викладав в декількох університетах США, британському Оксфордському університеті; 1944–1963 р. — професор Північно-Західного університету (Еванстон, Іллінойс); після виходу на пенсію — старший науковий співробітник Бібліотеки Гантінгтона. Автор 14 книг (одна з них — у співавторстві) й незліченної кількості статей, передмов, рецензій. Ініціатор і перший президент Асоціації західної історії (*Western History Association*, 1962), Асоціації американських студій (*American Studies Association*, 1959), Організації американських істориків (*The Organization of American Historians*, 1962)⁵⁶.

⁵³ James Cotton, *Asian Frontier Nationalism. Owen Lattimore and the American Policy Debate: Atlantic Highlands*, (NJ: Humanity Press International, Inc., 1989); Чорновол І., Географія фронтиру та її піонери, *Критика*, no.7–8 (2008), с. 27–30.

⁵⁴ Е.Жуков, «Ленин и история», *XIII Международный конгресс исторических наук. Москва, 16-23 августа 1970*, т. 1, ч. 1 (Москва, 1973), с. 33–50.

⁵⁵ Billington, R., «Cowboys, Indians, and the Land of Promise: the World Image of the American Frontier», *Proceedings XIV International Congress of the Historical Sciences* (New York: Arno Press, 1976), p. 79–99; Billington, R., *Land of Savagery, Land of Promise. The European Image of the American Frontier in the Nineteenth Century* (New York & London: W.W.Norton & Company, 1981), p.IX. Властиво, ця книга розпочинається із спогаду автора про цю подію.

⁵⁶ Jacobs, W., «The Billington Era», *On Turner's Trail*, p. 188–199; Richard E. Oglesby, «Ray Allen Billington», *Historians of the American Frontier*, p. 97–121; Patricia Nelson Limerick, «Persistent Traits and the Persistent Historian: The American Frontier and Ray Billington», *Writing Western History. Essays on Major Western Historians* (Albuquerque, 1991), p. 277–310.

Тож під час «ери Біллінгтона» теза Тернера зазнала чергових істотних ударів. У зв'язку з загостренням міжрасових стосунків у США та крахом світової колоніальної системи Ф.Тернера почали звинувачувати в расизмі; поколінню 1960-х його теза видавалася ідейним обґрунтуванням панування білої раси. На хвилі поглиблення зацікавлення проблемами емансипації жінок та формування дисципліни жіночих студій поступово стали популярними також звинувачення вченого в сексизмі. Водночас його звинуватили ще й у ігноруванні екологічних злочинів, які чинили новоприбульці на Дикому Заході. Процес дедалі глибшого проникнення в історичну науку здобутків соціології й антропології вніс свої корективи. Як зауважив Дж. Неш, «простота, що супроводжувала тезу Тернера в попередній період, зникла. Її місце зайняла ціла низка пояснень розвитку західного фронтиру й його впливу на американську цивілізацію. Не дивно, що після 1960 р. чимало істориків піддали сумніву такі однопричинні пояснення, як тернерова теза, а замість того запропонували гіпотези, які ґрунтувалися на множинності впливів. Навіть ті, хто не відкидав гіпотези Тернера, були змушені звернути увагу й на інші фактори»⁵⁷.

Запрошений до Бібліотеки Гантінгтона, Р.Біллінгтон розвинув енергійну діяльність на підтримку репутації Ф.Тернера. Щоправда, він рідко вступав у полеміку з його критиками. Зате Р.Біллінгтон не лише багато писав сам, а й заохочував інших досліджувати спадщину фронтиру, видаючи такі праці в ініційований ним же серії «Histories of the American Frontier».

Зауважимо, що Ф.Тернер таки не був позбавлений расових упереджень. Очевидно, расистське навантаження несе в собі вже розцінювання індіанського опору як перешкоди в тріумфальному русі білих поселенців у західному напрямку, трактування англо-саксонської культури як «цивілізації», а індіанської — як «варварства». І якщо Ф.Тернер, принаймні, все ж знайшов місце для індіанців у своїх історичних працях, то цього не можна сказати про чорношкірих; очевидно, жорстоку експлуатацію чорношкірого населення він волів не помічати. Кореспонденція історика позначена також антисемітськими висловлюваннями, а 1901 р. він опублікував у пресі Чикаго низку статей, спрямованих проти зростання еміграції з Центрально-Східної Європи, євреїв, італійців, поляків і словаків (яких він вважав загрозою американській демократії)⁵⁸. Втім, прагнучи виправдати великого історика, Р.Біллінгтон зауважив, що на посаді професора Гарвардського університету Ф.Тернер не схвалював проявів ані расизму, ані антисемітизму й погодився з тими критиками, які звинуватили

⁵⁷ Nash, G., op. cit., p. 94–95.

⁵⁸ Jacobs, W., *On Turner's Trail*, p. 54–55, 284–285.

великого історика в небажанні бачити інший, «варварський», так би мовити, бік фронтиру.

Загалом попри успішні змагання Р.Біллінгтона за зміцнення репутації Ф.Тернера дискусії про «правильність» концепції фронтиру поступово замінило відношення до неї як до історичного міфу. Р.Біллінгтон розумів це й у найкращій, мабуть, своїй книзі «Дика земля, земля обітована. Європейські образи американського фронтиру в ХІХ ст.» написав ось що: «Фронтир відмовився вмирати; йому призначено жити далі — не як землі відродження знедолених, а як землі легенди, увіковіченої іміджмейкерами по обох боках Атлантики»⁵⁹. В цьому сенсі акцент американських істориків на тезі Тернера під час Міжнародного конгресу в Сан-Франциско 1975 р. цілком порівняльний до постійного акценту радянських істориків на спадщині Леніна; у той час обидва мислителі стали ідеологічними символами «холодної війни».

Попри те, що вчені США продовжували ігнорувати ідеї О.Латтімора, порівняльні дослідження світових фронтів поступово змістилися у вказаному ним напрямку. Водночас, крім істориків Австралії, Канади, Латинської Америки, Нової Зеландії, Росії, Південної Африки, України, навіть історики Фінляндії пробували адаптувати тезу Тернера, інтерпретуючи історію цієї країни як периферію неформальної американської економічної та культурної серцевини під час «холодної війни»⁶⁰.

Компаративний підхід сягнув апогею у 1975–1984 рр., коли Оклахомський університет видавав газету «Comparative Frontier Studies». Це видання мало б спричинити глобальну трансформацію поняття фронтиру. Як дефініював це поняття Р.Біллінгтон, «географічний регіон, прилеглий до незаселених регіонів континенту, де низький коефіцієнт заселеності та незвичайно багаті натуральні ресурси, досі неексплуатовані, дають малозабезпеченим винятковий шанс покращити своє соціальне та економічне становище»⁶¹. Анна Холодна уточнила дефініцію фронтиру — це «обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з «іншістю» (*otherness*) й сприймають, пристосовують або одомашнюють її»⁶². Утім, 1983 р. редакція часопису оголосила про плановане закриття газети в зв'язку з браком

⁵⁹ Billington, R., *Land of Savagery, Land of Promise*, p. 311.

⁶⁰ Michael Berry, George Maude, Jerry Schuchalter, *Frontiers of American Political Experience* (Turku: Turun Yliopisto, 1990).

⁶¹ William W. Savage, Stephen Thompson, «The Comparative Study of the Frontier: An Introduction», *The Frontier. Comparative Studies*, vol. 2 (Norman, 1977), p. 6.

⁶² Kervin Lee Klein, *Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890-1990* (Berkeley, Los Angeles, London, 1997), p. 210.

матеріалів⁶³. Відтак її дев'ятнадцятий випуск, який вийшов з друку наступного року, виявився останнім.

Сучасний період. Закриття часопису «Comparative Frontier Studies» було наслідком, з одного боку, подальшої фрагментації знань, з іншого — показником втрати інтересу загалом до тернерової тези. Водночас в американській історіографії визріли нові ідеї, гурт прихильників яких невдовзі отримав назву «нової західної школи». Найвизначніші її представники — Патриція Нельсон Лімерік (у даний момент — професор Університету штату Колорадо, Боулдер), Річард Вайт (професор Стенфордського університету), Дональд Ворстер (професор Університету штату Канзас, Ловренс), Вільям Кронон (професор кафедри історії, географії й історії довкілля ім. Ф.Тернера Вісконсинського університету, Медісон).

«Нову західну школу» започаткувала книга П.Лімерік «Спадщина завоювання» (*The Legacy of Conquest: The Unbroken Past of the American West*), що побачила світ 1987 р. «Спадщина завоювання» — це той же процес, який Ф.Тернер називав «рухомий фронт», відповідно з негативними імплікаціями (на противагу тернеровим) й акценті на расизмі й сексизмі як завойовників, так самого Ф.Тернера. Схильна до дотепів і іронії, П.Лімерік також спеціалізується в галузі хронографії недалекого використання поняття фронтиру в повсякденному житті й політиці США⁶⁴. А 1991 р. побачила світ книга Р.Вайта «*It's Your Misfortune and None of My Own*». А *History of the American West*. Р.Вайт звинуватив Ф.Тернера ще й у апології екологічних злочинів, що їх чинили в Америці європейські переселенці. Прагнучи відмежуватися від Ф.Тернера повністю, П.Лімерік і Р.Вайт закликали не лише скинути його з п'єдесталу, а й викинути на смітник історії термін «фронт». Інші двоє учасників «нової західної школи», Д.Ворстер і В.Кронон, що також спеціалізуються в галузі історії довкілля, так далеко не заходили, а останній взагалі відмежувався від «нової західної школи»⁶⁵. Зауважимо: критика Ф.Тернера під кутом історії довкілля співпала в часі з формуванням цієї історичної спеціалізації, серед передвісників якої був також сам Ф.Тернер.

Імпульсивні протести нового покоління істориків американського Заходу викликали не менш емоційні відгуки покоління ери Р.Білінгтона. Так, Дж. Неш, картаючи «нову західну школу» за спробу зруйнування міфу про фронтири, що донедавна був фунда-

⁶³ William W. Savage, «Your Needs, Our Future», *Comparative Frontier Studies. An Interdisciplinary Newsletter*, no.18 (Spring, 1983), p. 4.

⁶⁴ Limerick, P., *Something in the Soil. Legacies and Reckonings in the New West*, (New York and London: W.W.Norton and Company, 2000).

⁶⁵ Jacobs, W., op. cit., p. 203–236.

ментом усієї історіографії США, апелював до їхньої фахової совісті, бо історики, на його погляд, є «охоронцями душі нації», «опікунами сенсу її ідентичності»⁶⁶. Найґрунтовнішою, однак, була критика «нової західної школи» представниками попередніх критичних хвиль. Так, Джон Мек Фарагер зауважив, що «нові західники» приписують собі й підносять думки, озвучені задовго до них⁶⁷. А найдетальнішим оглядом періоду *Sturm und Drang* «нової західної школи» є розділ неодноразово тут згаданої книги В.Джекобса «Нові шляхи й нові виклики «нових західників». Іронізуючи, В.Джекобс зауважив: «Чи, як припускав Вільям Кронон, це останній бій Тернера? Можемо відповісти лише, що на кожний аргумент, який виключає Тернера із західної історії, є контраргумент, тому що старий майстер і його писання — антикварні, застарілі, расистські, патерналістські й антиінтелектуальні, як їх змальовували, — не відійдуть. Читаючи папери, лекції та книги Ф.Тернера, я дійшов до висновку, що Тернер — великий хитрун; воскреснувши, він заскочить у фургон, не моргнувши й оком. Як це йому вдасться? Йому досить сказати: «Авжеж, це якраз те, що я казав! (...) Звісно, нові західні історики вже зайняли собі місце у фургоні презентизму; але питання полягає в тому, як голосно вони забажають грати ритми тяжкого року, якими вони пробудили істориків- традиціоналістів»⁶⁸.

Все ж попри всі намагання, критики нової хвилі так і не спромоглися вирватися з наративу, який створив Ф.Тернер. В.Кронон припустив, що оскільки повна відмова від тези Тернера спричинить демонтаж єдиного підходу до історії США, то це негативно вплине на всю американську історіографію⁶⁹. Як би там не було, тривалий процес колонізації Північної Америки англосаксами (а також афроамериканцями й азіатами), як і опір їм індіанців — її основна точка опори; відтак В.Кронон сам виступив з добре аргументованою критикою намагань «нової західної школи» дискредитувати тезу Тернера⁷⁰. 1993 р. Р.Вайт несподівано виголосив доповідь про феноменальний

⁶⁶ Nash, G., *Creating the West. Historical Interpretations*, 1890–1990, p. 276.

⁶⁷ John Mack Faragher, «The Frontier Trail: Rethinking Turner and Reimagining the American West», *The American Historical Review*, 1 (1993), p. 106–117.

⁶⁸ Jacobs, W., op. cit., p. 231, 235.

⁶⁹ William Cronon, «Turner's First Stand: The Significance of Significance in American History», in *Writing Western History. Essays on Major Western Historians*, (Albuquerque, 1991), p. 73–95.

⁷⁰ Cronon, W., Miles, G., Gifflin, J., «Becoming West. Toward a New Meaning for Western History», *Under the Open Sky. Rethinking American's Past*, ed. by William Cronon, George Miles, Jay Gifflin (New York — London: W.W.Norton & Company, 1992). Ця стаття є найбільш вдалою спробою модифікації Тернерової теорії фронтиру до сучасних вимог історичної науки.

вплив Ф.Тернера на американську історіографію⁷¹. А найекстравагантніший з критиків, П.Лімерик, оголосила про свою капітуляцію через два роки на шпальтах «The American Historical Review»: «Боротися з тезою Тернера, — писала вона, — це все одно, що боротися з тістом (*fighting this thesis was like fighting the Pillsbury Dow Boy*); сприймаючи удар, воно моментально прогинається, а за мить поновлює попередню форму. Спрямована на відмежування від Тернера кампанія «нової західної школи» насправді зревіталізувала його репутацію»⁷².

Відтак зараз у середовищі американських істориків встановилася рівновага. «Нові західники» відмовилися від своїх намагань позбутися Ф.Тернера, їхні опоненти частково сприйняли їхні аргументи (найповажніший з яких — дисципліна історії довілля), ба навіть відкрили для них шпальти контрольованих ними видань і навіть допустили їх обрання президентами західних історичних товариств (П.Лімерик очолювала Асоціацію американських студій у 1996–1997 рр., Асоціацію західної історії — у 2000 р., Р.Вайт — экс-президент Організації американських істориків; нагадаю, що всі три організації створено з ініціативи Р.Біллінгтона), а «The American Historical Review» продовжує друкувати схвальні рецензії на написані в традиційному тернеріанському ключі праці. Варто також зауважити, що на відміну від попередніх критичних хвиль «нова західна школа» не ставила під сумнів основну частину тернерової тези про вплив фронтиру на формування демократії в Америці.

Подальша фрагментація історичних знань негативно вплинула на розвиток компаративних досліджень світових фронтирів. Відтак медієвісти чи навіть окремі історики Латинської Америки ледве чи були свідомі тих дискусій, які точилися в середовищі істориків США чи фахівців зі історії Стародавнього Риму. Вже в ХХІ столітті теорію фронтиру розвинули фахівці з історії Росії; нині саме в цьому середовищі концепція фронтиру є найпопулярнішою⁷³. Разом з тим потрібно заважити, що прихильники компаративного підходу, апелюючи зазвичай до тези Тернера про фронтір як зону вільних земель на краю поселень, радше мають справу з латтіморовими уявленнями про фронтір як зону взаємодії різних культур; хоча усвідомлюють це не завжди.

⁷¹ Richard White, «When Frederick Jackson Turner and Buffalo Bill Cody Both Played Chicago in 1893», in *Frontier and Region. Essays in Honor of Martin Ridge*, ed. by Robert R. Ritchie and Paul Andrew Hutton (San Marino & Albuquerque: The Huntington Library Press & University of Mexico Press, 1997), p. 201–212.

⁷² Patricia Nelson Limerick. «Turnerians All: The Dream of a Helpful History in an Intelligible World», *The American Historical Review*, v. 100 (1995), p. 698.

⁷³ Чорновол І. «Фронтири Росії», *Критика*, no.6 (2007), с. 17–21.

* * *

Тож за більш ніж столітню історію теза Тернера зазнала таких істотних модифікацій, що від її автентичної форми залишилося небагато. Висловлена ще за життя великого історика думка, що в основі демократичного ладу США лежала передовсім імпортована туди з Європи протестантська етика й доктрина лібералізму, а не наявність фронтиру, остаточно утвердилася після Другої світової війни. Водночас фахівці в галузі компаративістики довели, що фронтір США — явище не унікальне, а лише епізод глобального процесу «експансії Європи». Поступово історики відкинули й соціал-дарвіністську ідею визначального впливу довкілля на суспільство. Була піддана ревізії й ідея західних земель як «випускного клапану», яка спрацьовувала далеко не в такому обсязі, як уявляв собі Ф.Тернер. В 1960-х роках, коли вчені відмовилися від трактування індіанців як варварів, втратило актуальність також трактування фронтиру як зони зіткнення «цивілізації» з «варварством», з'явилися праці про важливу роль чорношкірих і інших меншин у освоєнні західних земель. Остання тенденція особливо посилилася в сучасний період (себто від другої половини 1980-х років) й інспірувала спроби окремих представників «нової західної школи» відкинути Тернерову тезу повністю. Інший напрямок критичного підходу до тези Тернера, який започатковано ще в 1960-х роках і який розвинула «нова західна школа» — історія довкілля США, акцент на здебільшого катастрофічних для природного середовища наслідках діяльності піонерів.

Водночас ніхто з критиків не піддав сумніву істотного впливу західного фронтиру на розвиток демократії в США, на дух американського індивідуалізму передовсім. Відтак у даний момент історики не схильні до дискусій на тему ступеня правоти Ф.Тернера, як це було ще на початку 1990-х років. Але тернерове поняття фронтиру як поселення на нібито «вільних» землях межі «цивілізації» з «варварством» поступово втратило свою наукову вартість. Тепер дослідники здебільшого апелюють до сформованого ще 1940 року О.Латтімором поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур. Нарешті, незважаючи на багатство інтерпретацій і підходів, всі погоджуються на тому, що тернерова теза про фронтір — це історичний міф, важлива складова ідентичності й невичерпне джерело націоналізму американців. «New Western School» була інспірована концепцією тотальної історії Фернанда Броделя, який закликав враховувати історію всіх сегментів суспільства, не лише панівних, а й маргінальних⁷⁴ (Фредерик Мерк (1887–1977), студент Тернера, що успадкував його кафедру у Гарварді⁷⁵).

⁷⁴ Richard Etulain, «Writing Western History. Essays on Major Western Historians», *Visions and Revisions: Recent Interpretations of the American West*, p. 335–358.

⁷⁵ Tomas C. McClintock, «Frederick Merk», in: *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John R. Wunder (New York — Westport, Con., — London, 1988), p. 426–439.

Нагадаємо, що водночас із Ф.Тернером на Світовій Колумбовій виставі в Чикаго виступав театр Буфало Біла: буфало й коні, луки та вінчестери, ковбої й індіанці тощо. Як Тернер в історіографії, так само й Буфало Біл справив феноменальний вплив на американську культуру, створивши жанр вестерну. Ф.Тернер до його творчості ставився скептично, якщо не з презирством, а той, своєю чергою, ледве чи знав про існування Ф.Тернера. Однак до пропаганди тернерової тези Буфало Біл спричинився чи не найбільше⁷⁶. Варто зауважити, що 1894 року його театр гастролював у Львові під час Галицької крайової вистави до століття повстання Тадея Костюшка. Субкультура вестерну домінувала в євроатлантичній культурі аж до недавнього часу. Ба навіть у «найхолодніші» роки «холодної війни» радянські кінотеатри й телебачення пропагували образ «Дикого Заходу» за Буфало Білом — здебільшого завдяки фільмам спільного німецько-югославського виробництва за участі незабутнього Гойко Митича. Тож не дивно, що підлітки Радянського Союзу поряд із традиційними «козаками-розбійниками» найбільше полюбляли бавитися в «ковбоїв-індіанців». Відтак у популярній формі вестерну тернерова концепція фронтиру справила істотний вплив на світову культуру взагалі.

⁷⁶Richard White, «When Frederick Jackson Turner and Buffalo Bill Cody Both Played Chicago in 1893», *Frontier and Region. Essays in Honor of Martin Ridge*, ed. by Robert R.Ritchie and Paul Andrew Hutton, (San Marino & Albuquerque: The Huntington Library Press & University of Mexico Press, 1997), p. 201–212.